

Торгівля і підприємництво у Запорозькій Січі і гетьманській Україні

Ю.СОКУР

(Національна академія внутрішніх справ України)

Запорозька Січ, доба козаччини привертають увагу дослідників головним чином своєю героїкою. Тут маємо такий величезний обсяг наукової і художньої літератури, який годі й перелічити. Проте вкрай мало наукових розвідок, які торкалися б господарської, підприємницької діяльності козацтва — торгівлі, промислів, транспортування товарів (чумацтва) тощо. Зовсім немає наукових правознавчих досліджень, у яких бралось би до розгляду правове регулювання торгівлі і підприємництва на українських землях періоду козаччини. Тож спробуємо поглянути на козака не як на воїна і захисника Вітчизни, а як на підприємця. Науково кажучи — ставимо за мету в цьому дослідженні з'ясувати найприкметніші риси господарського життя козацької України, показати найголовніші колізії та ступінь його тогочасної юридичної унормованості.

У добу козаччини, коли відбулось інтенсивне формування української державності, турбота про поповнення державної скарбниці стає першочерговою. Адже лише за наявності необхідних коштів гетьмани могли здійснювати самостійне управління державою. На високий рівень ця справа була поставлена у Запорозькій Січі. На зразок скарбниці Великого князівства Литовського на Січі скарб був сховищем не тільки грошей, а й різних цінностей, які надходили у розпорядження кошового отамана і кола (ради). На Січі скарбник (шафар) та його помічники приймали доходи, видавали гроші й речі, вели облік касових сум, матеріальних цінностей, будучи підвітними кошовому і козацькій раді. Ресурси Січі формувались з комбінації податків, натуральних і особистих повинностей, оренд, регалій. Останні ж як спосіб одержання доходів базувались на монопольному праві коша розподіляти між куренями рибні і звірині лови, ліси та сіножаті. Тривалий час фіскальна система Запорожжя об'єктивно могла підживлюватись лише зовнішніми джерелами — військовою здобиччю, царським «жалованьем». Доходи скарбу доповнювали торговельні податки з товарів у момент їх вивозу на ринок, мито за перевезення й транспортну торгівлю, тобто посереднє оподаткування, а також податки з промислів і оренди. Фінансовий стан Січі залежав

також від притоку золота й срібла, дорогого посуду, зброї, цінних тканин, килимів, коней, худоби.

З часом значення джерел доходів змінювалось. Так, військова здобич, важлива у XVI–XVII ст., яку за часів кошового отамана І Сірка брали у Криму і Туреччині, поступово втрачає колишню роль. У подальшому Січ все більше нагадувала не фортецю, а торгове місто, своєрідну «вільну економічну зону». Під кінець існування Запорожжя його фінансова система набуває досить цивілізованої форми.

Значне місце у державному і господарському житті Січі починає посідати зовнішньоекономічна діяльність. Торговим партнером й імпортером з території Вольностей запорозьких козаків була Росія. Запорожці вели також широку торгівлю з Кримом, попри вічну ворожнечу з ордою. Тримавши у руках транзитні шляхи, переправи на Дніпрі та на прикордонних польових річках, особливо через Буг і Синюху, запорозькі власті мали можливість контролювати експортно-імпортні товарні операції. На дніпровські переправи направлялись запорозькі загони для охорони кордону, а збір «мостової» плати з чумацьких валок і караванів проводила митна старшина у такому складі: шафар (збирач й інтендант), писар та його помічник (підписар). Росія не мала із Запорожжям митного кордону, однак між Гетьманщиною і Запорожжям він існував. Торгівля гетьманських полків з Кримом і Запорожжям розглядалась як контрабанда. Безмитна транзитна торгівля російських купців з Туреччиною і Польщею через територію Вольностей, дуже вигідна запорожцям, звичайно, викликала незадоволення імперського уряду. Роздратований поведінкою запорожців під час російсько-шведської війни, Петро I наказав перешкодити торгівлі Гетьманщини з Кримським ханством. Однак на територію Запорожжя не допускався «царев кабак» — істотний елемент російської фіскальної системи. Викурювання горілки і торгівля нею залишались приватним комерційним промислом. На Січі на території Вольностей горілкою міг торгувати кожний, хто сплатив збір у військову скарбницю.

Чопове, показанщина, покуховне й скатне — це форми оподаткування на зразок акцизів та про-

мислових податків. Як об'єкт податку горілка була предметом звичайної комерції, що конкурувала з іншими доходними промислами без монополізації виробництва і споживання, штучно заохочуваною державою. Виключаючи суто фіскальну експлуатацію горілчаних напоїв, фінансові порядки Січі щодо цього наближалися до західноєвропейських взірців.

Крім власних традицій, які сягали ще давньоруських правових джерел, матеріалом для формування фінансового устрою української державності служили і запозичення у різних народів. Фінансова система, яка існувала у козацькій Україні, відповідала світовим стандартам того часу. Вона ж несла у собі й суспільні вади південного сходу Європи, де населення було виховане у регіональному і становому, а не у загальнодержавному патріотизмі. Звідси — постійні намагання всіх суспільних станів ухилитись від сплати податків. Козацтво, міщанство, шляхта, духовенство змагались між собою в груповому егоїзмі за рахунок фіскальних інтересів держави. Зазначимо, це явище надзвичайно актуальне для України й сьогодні.

Росія у другій половині XVII ст., вступивши у соціально-економічні процеси, пов'язані з початком створення всеросійського ринку і включенням його в систему світової торгівлі, докладала всіх зусиль щодо захисту внутрішнього ринку. Так, «Новоторговий устав» 1667 р. визначав правові норми врегулювання як внутрішньої, так і зовнішньої торгівлі. Мета прийняття «Новоторгового уставу» полягала у тому, щоб надати перевагу в торгівлі російському купцю і відгородити його від іноземної конкуренції. У ст. 77 «Уставу» йдеться: «А которые иноземцы из-за моря кизылбаши, индейцы, бухаряне, армяне, кумыки, черкасы и астраханские жильцы, иноземцы ж всякие, поедут с товарами своими к Москве и в иные города, и с тех иноземцов имеют с продажных их товаров пошлин по гривне с рубля в Астрахани проезжих. А будет он станет торговать в Астрахани, и с них имеют пошлин по 10 денег с рубля»[1]. З наведеного вище зрозуміло, що «черкасы», тобто українці-купці, не підлягали територіальній дискредитації. Однак південні та східні купці не звільнялися від сплати мита і податків. Така царська лояльність до українських купців-чумаків сприяла розвитку торгівлі на наших землях.

Не зважаючи на прийняття протекторату московського царя, Богдан Хмельницький правив Україною як незалежний володар. Митні збори від торгівлі становили одне з головних джерел поповнення державної казни. Прибутки від цього перевищували навіть суми податків від млинів та продажу тютюну і горілки. Так, в одному з універсалів Богдана Хмельницького 1654 р. доручається організувати митну справу на кордонах України (турецькому і московському) Остапові Астаматієву і встановлюються такси митних оплат, так званої «індукти», з привозного краму. Як свідчить Пав-

ло Алепський, митні побори на кордонах і доходи з оренди гарячих напоїв приносили українському державному скарбові 100.000 червонних золотих щорічно. З 1655 р. маємо згадку про «гетьманського підскарб'я», котрий утримував гетьманську касу і керував справами державного скарбу. Поборці державних прибутків називались індукторами або екзакторами. Їм надавалось право від імені уряду збирання митних і горілчаних поборів. У полках були полкові підскарб'ї, що завідували касою полку[2]. В іншому універсалі, датованому 28 квітня 1654 р. і виданому Остафіїві Стоматаєнку як уповноваженому збирати податки з іноземних купців, Богдан Хмельницький конкретизує розміри «екзакції скарбової» (податку) і запроваджує суворі санкції проти неплатників мита: «отдавати до скарбу нашего войскового... од товаров московскихъ од ста таларов битых-золотых по пять, знову до товаров турецкихъ — од ста таларов колевковых... А если бы которые спротивились..., таковых приказуемъ полковникомъ, сотникомъ, атаманомъ карать... строгим каранемъ войсковимъ»[3]. Наведені документи дають підстави стверджувати, що до 1687 р. Україна мала досить широку самостійність і автономію у торгівлі, мало обмежену російським законодавством.

Видатний правотворець козацької доби Павло Орлик також добре розумів велике значення вільного підприємництва і торгівлі як запоруки економічної незалежності держави і підвищення добробуту населення. Не випадково ця колізія була включена окремим XVI розділом до його Конституції 1710 р. Він пише: «Не раз нужденний люд нарікає, благаючи спасу, і висловлює свої образи й обурення тим, що орендарі, а також ярмаркові комісари шокроку переслідують силою-силенною незвиклих і непомірних здирств. Через ті утиски убогому чоловікові незмога й приступити до ярмарку, аби продати яку дрібницю для порятунку від нужди чи що для домашньої потреби пристати без ярмаркового мита. А як трапиться попастися на якійсь дрібній провині, то вже обдеруть оті ярмаркові комісари до нитки. Отже, орендарі та їх підлеглі нехай стягують мито до військової скарбниці з ввозу і вивозу: лише певних товарів і тільки в точно визначеному універсалами розмірі, не вимагаючи від купців нічого зайвого і не чинячи ані найменшого здирства вірним убогим людям. Рівно ж і ярмаркові комісари нехай стягують мито лише з тих осіб, які зобов'язані його сплачувати, а не з убогих людей, котрі приїжджають на ярмарок, аби щось дешево продати чи прикупити для власних потреб. Також нехай утримаються заводити будь-які судові справи — не лише кримінальні, а й інші поточні — та не завдають непомірних утисків і здирств посполитим і містам. За всім тим нехай ясновельможний гетьман проникливо слідкує, використовуючи з належним старанням свою владу»[4]. Наведені рядки конституціоніста стосовно торгівлі вражають своєю актуальністю й сьогодні.

Варта уваги у контексті розглядуваної проблеми і постать Данила Апостола. Гетьман Данило Апостол (1659-1734 рр.) був яскравою політичною фігурою. М. Грушевський, характеризуючи його, підкреслює, що Апостол виростав у тих часах, коли українська сила не була ще зламана й люди ще не зневірилися у можливості вибороти для українського народу свободу й кращу долю. Далі М. Грушевський пригадує, що «Апостол належав до великого числа старшин, які не забруднили своїх рук кривдою народною». Після виборів на гетьманство Апостол поїхав у 1728 р. до Москви на коронацію молодого імператора Петра II й тут подав петицію про повернення Україні попередніх прав згідно з договором, укладеним ще з Богданом Хмельницьким. На петицію була дана відповідь у 28 пунктах, і вона залишилася до кінця існування Гетьманщини її основною конституцією. Остання відома у історії під назвою «Рішительних (конфірмованих) пунктів». Низка пунктів торкалася питань економічного життя. Зокрема, був дозволений вільний приїзд чужоземних купців для торгівлі. Дозволялося приїздити й «жидівським» купцям, але з тим обмеженням, що вони мали продавати крам лише оптом, а не вроздріб і за виручені гроші купувати якийсь місцевий крам на вивіз, а не вивозити золота й срібла. Індукта, тобто мито на імпорту в Україну товарів, мала йти до російського скарбу. Була скасована заборона «москалям» купувати землю на Україні. Але «москалі», які мали на Україні маєтки, повинні були підлягати юрисдикції української влади. Селити на цих землях російських селян-кріпаків було заборонено. Як бачимо, «Рішительні пункти» значно обмежували ті права, якими гетьманська Україна користувалася до так званої «зради» Мазепи. Але важливо було те, що замість колишнього свавілля російського уряду, з яким він вирішував українські справи після Мазепи, впроваджувалися певні юридичні форми. Тепер від волі українського уряду, а, насамперед, від нового гетьмана залежало, щоб ці норми були втілені у життя.

Гетьман Апостол був добрий господар. Він енергійно працював над розширенням свого приватного господарства, вводив у сільськогосподарський обіг придбані ним цілісні землі, організував інтенсивне сільське господарство. Крім того, став великим експортером: експортував за кордон волів, зерно, олію й був спеціалістом у цій справі. Свої господарські здібності Апостол, ставши гетьманом, переніс на широке поле державного господарства. Мазепа намагався зробити опорою автономної України заможну верству старшин — земельних власників; він насаджував і підтримував земельну шляхту. Апостол, натомість, старався підтримати старшинсько-купецьку верству, буржуазію, у якій вбачав опору української державності. Варті уваги заходи Апостола встановити окремий український державний бюджет, так званий «військовий скарб». Щодо цього було багато тру-

днощів, які створював московський уряд своїм постійним втручанням у фінансові справи України. Апостол вперше встановив точний перелік державних видатків на суму близько 144.000 крб. щорічно, видатки до бюджету на центральну адміністрацію, на наймані компанійські полки, на артилерію тощо. Більшість видатків мала покриватися доходами з так званої евекти, тобто імпортного мита[5].

У справі поліпшення української торгівлі у Апостола бачимо два напрями діяльності. Перший — він порушує клопотання перед російським урядом про зміну економічної політики щодо України. Другий — своєю владою намагається взяти українську торгівлю під опіку. Ще перед подорожжю до Москви, на початку 1728 р., гетьман скликав до Глухова представників українського купецтва з головних тоді міст: Києва, Чернігова, Ніжина й Полтави на конференцію про торговельні справи. Конференція винесла резолюцію: прохати дозволу на вивіз за кордон низки товарів, заборонених попередніми наказами російської влади (наприклад — краму, воску, дою, шкіри, прядива тощо). Передаючи свої резолюції гетьманові, купецтво благало його «умилосердитися над покривдженими українськими купцями, щоб вони не прийшли до останньої руїни». У своєму проханні на царське ім'я Апостол широко порушив справи української торгівлі, враховуючи інтереси не тільки купців, а й інших верств населення (наприклад, чумаків, простих козаків і селян, котрі їздили до Криму й вивозили звідти сіль, сушену рибу та інші кримські продукти). «Рішительні пункти» скасували примус торгувати лише з Росією та вивозити продукти й крам тільки через російські порти. Заборона ж вивозити низку дуже важливих категорій продуктів залишилася у силі. Але все ж Апостол у кінці 1728 р. подає до Колегії іноземних справ детальний меморандум, де, описавши всі утиски щодо українських купців, домагається обмеження мита самою індуктою, а також, щоб купці могли їздити за кордон з українськими паспортами, без паспортів російських. У кінці меморандуму було прохання видавати індукту на відкуп тільки самим українцям, а не іноземцям, як це здебільшого практикував російський уряд до того часу.

Що стосується протекції українським купцям у межах самої Гетьманщини, то, не зважаючи на обмеження своєї компетенції, Апостол вживав рішучих заходів. Перш за все він намагався захистити українських купців від конкуренції московських крамарів, агентів московських поміщиків на Україні, солдатів і будь-якого «захожого з Московщини люду», який використував своє привілейоване становище й різними комерційними операціями шкодив інтересам місцевих купців. Спираючись на заборону росіянам купувати землю на Україні, гетьман видав наказ українським влас-

тям, щоб вони спонукали росіян спродувати своє нерухоме майно й виїздити з України.

Заслугують на увагу заходи Апостола щодо регуляції кредиту для українських купців. Перерва торговельних зносин із закордоном внаслідок указів Петра I призвела до банкрутства багатьох українських купців. Вже гетьман Іван Скоропадський змушений був своєю владою відкладати сплати по векселях на один-три роки. Апостол широко практикує видачу таких «відрочувань» (мораторіїв), особливо тим купцям, що торгували з Гданськом і Шлеськом. Він видає також суворі накази про охорону купців від зловживань місцевої й прикордонної адміністрації, раз-у-раз забороняючи робити купцям і чумакам якісь перешкоди.

Апостол виступив також з остаточним проектом регуляції торгівлі на Україні, знову виклавши його у формі меморандуму до центрального уряду. Цей меморандум пропонував установити повну свободу торгівлі як для українських, так і для московських купців на Україні після оплати належних митних зборів. Купцям дозволявся транзит через Україну московського, китайського, перського й індійського краму. Чужоземним купцям дозволялася також вільна торгівля, але тільки у певних пунктах і у певний час, а саме — під час ярмарків у Києві та Чернігові, які відбувалися двічі на рік.

Апостол добився, що у 1733 р. царським наказом Київ було підпорядковано гетьманській владі. Гетьман почав втручатися у внутрішні справи міста й, навіть, заарештував війта Войничу за невиконання своїх наказів. У руслі цієї колізії принагідно слід зазначити, що торгівля у містах, які були осередками економічного життя в Україні, у XVI–XVIII ст. регламентувалася не лише нормативними приписами російських царів, польських урядників, українських гетьманів, а й магдебурзьким і хелмським правом.

За магдебурзьким правом, наданим німецькому місту Магдебургу архієпископом Віхманом ще у 1188 р., міста звільнялися від управління і суду феодалів. З 1329 р. магдебурзьким правом користувалися Хуст, Вишкове, Тячів. Потім таке право отримали й інші міста: Санок (1329 р.), Львів (1356 р.), Кам'янець-Подільський (1374 р.), Луцьк (1432 р.), Кременець (1439 р.), Житомир (1444 р.), Мукачеве (1445 р.), Київ (1494 р.). «Просуваю-

чись» із Західної Європи і Західної України, пізніше міське право досягає і Лівобережжя. У XVI–XVII ст. воно надане Переяславу (1585 р.), Стародубу (1620 р.), Ніжину (1625 р.). Магдебурзьке право регламентувало права найголовніших міських станів — купців і ремісників, визначало порядок самоврядування, регулювало питання торгівлі, придбання, успадкування майна тощо. Мішани отримували право побудови будинку для магістрату і право тримати трубача. На нижніх поверхах таких будинків дозволялось мати крамниці, хлібні засіки. У тих містах, де був великим приїзд купців, будувався гостинний двір. Місту дозволялось мати громадську лазню, шинок та млин. Всі доходи надходили в міську скриню, ключ від якої зберігався у одного з бурмістрів. З цієї скрині йшла плата за магдебурзьке право, вносились податки і покривались інші витрати. Одним з важливих привілеїв, що давало магдебурзьке право, було «право складу». В його силу купці, які привозили товари у місто, повинні були продавати їх тільки там і лише оптом. Отже, купівля-продаж у роздріб була монополією місцевих купців. Приїжджі могли торгувати у роздріб лише у дні ярмарок. Ярмарки і торги, що влаштовувались в містах, з одного боку, служили економічному їх розвитку, з другого — збагаченню міщан. Кількість ярмарок у містах вказувалась у грамотах на самоврядування.

Слід сказати і про так зване «хелмське» або «хелмінське» право, яке широко застосовувалося у містах Правобережної України. За своєю суттю — воно різновид міського права. Це право було переробкою магдебурзького права на польську мову з використанням звичаїв та інших юридичних норм польського міста Хелм. Дану переробку, яка отримала назву «Право цивільне Хелмінське», створив П. Кушевич у 1646 р.

Вивчення такого історичного пласту, як козацьке підприємництво, в історико-правовому аспекті надає широкі можливості у подальшому використанні цього досвіду в умовах формування нових економічних, ринкових відносин. Можна зробити висновок, що держава завжди прагнула контролювати дану діяльність з метою накопичення коштів у державній скарбниці. І тому було й залишається актуальним питання про вдосконалення норм права у цьому напрямі.

Використана література:

1. Собрание малороссийских прав 1807 г. — К., 1992. — 368 с.
2. Б а р в і н с ь к и й В. До питання про індуку і евекту в Гетьманщині / Наукові записки науко-дослідної кафедри історії української культури. — Харків, 1927.
3. Універсали Богдана Хмельницького 1648-1657 рр. — К., 1998. — С. 143.
4. Хрестоматія з історії держави і права України (3 найдавніших часів до кінця XX століття): У 3-х кн.; Кн. I: Розд. I–VI / Укладачі: В.І.Батрименко, В.М.Мірошніченко та ін.; За ред. А.С.Чайковського. — К., 2000. — 220 с.
5. Д о р о ш е н к о Д.І. Нарис історії України у 2-х томах. — К., 1992. — 344 с.

Рекомендовано до друку кафедрою історії держави та права Національної академії внутрішніх справ України.